

Osmanlı Doğu Hududunda Nüfus ve Yerleşmeye Bir Örnek: Küçük Ardahan Sancağı Kuzey Nahiyesi (1588-1595)

*An Example of Population and Settlement on The Ottoman Eastern Border:
Küçük Ardahan Sanjak Northern Town (1588-1595)*

Müjge Karaca*

* Dr. Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Bursa/Türkiye.
ORCID No: 0000-0003-3611-5101

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Müjge Karaca
Dr. Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye.
E-posta/E-mail:
mujgekaraca@gmail.com

Başvuru/Submitted: 28.03.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
13.04.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
18.05.2022
Kabul/Accepted: 20.10.2022
Yayımlanma/publication: 25.10.2022

Atıf/Citation:
Karaca, Müjge, "Osmanlı Doğu Hududunda Nüfus ve Yerleşmeye Bir Örnek: Küçük Ardahan Sancağı Kuzey Nahiyesi (1588-1595)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 28, (2022), 235-255

ÖZ

Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerde otoriteyi kurmak ve bu vesileyle vergi veren nüfusu kayıt altına almak amacıyla tahrir adı verilen işlemi yapmıştır. Bu kayıt işlemi, ülkenin belli bir bölgesinde nüfus ve yerleşim yerlerinin belirlenmesi anlamına da gelmektedir. Bu makalede 1588- 1595 yıllarında Küçük Ardahan Kuzey nahiyesinde nüfus ve yerleşme konusu tahrir defterlerine dayanılarak irdelenmiştir. Tahrir defteri çalışanlarının çoğunun hem fikir olduğu konu 16. yüzyıl ikinci çeyreğinde Osmanlı'da ciddi bir nüfus artışının olduğudur. Bununla birlikte yerleşmelerin oluşumları da nüfus ile ilintili olduğundan, bu iki konuyu birlikte ele almakta fayda vardır.

Anahtar sözcükler: Kuzey Nahiyesi, tahrir defterleri, nüfus, yerleşme.

ABSTRACT

The Ottoman State made a process called census in order to establish authority in the conquered regions and to register the tax paying population on this occasion. This registration process means determining the population and settlements in a certain region of the country. In this article, population and settlement in Küçük Ardahan North subdistrict between 1588 and 1595 were examined based on the cadastral registers. The issue on which most of the tahrir workers agree is that there was a serious population increase in the Ottoman Empire in the second quarter of the 16th century. However, since the formation of the settlements is related to the population, it is useful to consider these two issues together.

Keywords: Kuzey nahiyesi, tax register, population, settlement.

Giriş

Tarihi çok eskilere dayanan Ardahan çevresi yüksek dağlarla çevrili, Kura (Kür)¹ nehrinin iki yakasında kurulmuş ve yaklaşık 2000 metre yükseltiye sahip bir ilimizdir.² Ardahan'ın bulunduğu bölge aynı zamanda Yukarı Kür boyları olarak da ifade edilir ki aslında Kür nehrinin Türkiye ve Ahıska tarafında kalan kısmını ihtiva etmektedir.³ Ardahan kalesinde yapılan araştırmalar sonucu Tunç çağından kalıntılarla bölge tarihinin Urartu, Pers ve Araks gibi eski medeniyetlere dayandığı bilinmektedir. Bu çeşitlilik 1053'te Türk akınlarıyla devam etmiştir. Sık sık el değiştiren bir bölge olması hasebiyle Selçuklu, Gürcü, Moğol, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hakimiyetine girmiştir. Osmanlı'nın fethinden sonra 1568-1574 yıllarında Ardahan-ı Küçük ve Ardahan-ı Büzürk olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁴

Küçük Ardahan'ın⁵ ilk defa Beylerbeyi Mehmed Han zamanında (1535/1539) Osmanlı topraklarına katıldığı bilinmektedir. Akabinde 1556 ve 1558 tarihli ruûs kayıtlarında Küçük Ardahan ve beraberinde Hoçuvan ve Dedeşen nahiyeleri yer almaktadır. 1560 tarihinde ve sonrasındaki uzun yıllar Mehmed Han idaresinde kaldığı görülmektedir. Sonrasında ise sancağı veraset usulü oğluna verdiğini görmekteyiz. Aynı zamanda bu durum sancağın "ocaklık"⁶ bir sancak olduğunu da göstermektedir. Küçük Ardahan'la alakalı ayrıntılı bilgiler ilk olarak 1574 tarihli tahrir defterinde kayıtlıdır. Bahse konu edilen "Kuzey nahiyesi" Göle'nin güneyini, "Güney nahiyesi" ise kuzey kısmını ihtiva etmektedir.⁷

Osmanlı Devleti-İran savaşı 1578 yılında Lala Mustafa Paşa 100 bin kişilik ordusuyla Ardahan'dan İran'a doğru harekete geçtiği sırada Çıldır'da yapılmıştır. Son derece çetin süren savaşı Osmanlı Devleti kazanır. Çaldıran zaferinden sonra yapılan ikinci büyük savaştır ve sonrasında Ardahan yerleşme ve sosyo-ekonomik yönden gelişmeler göstermiştir. Fethedilmesinin ardından ilk olarak Erzurum eyaletine bağlanan Ardahan, sonraki süreçte Çıldır eyaletine bağlı bir sancağa dönüştürülmüştür. Hudut yerleşimlerinin korunması bakımından önem arz eden kalelerden Ardahan' da bulunmaktadır. 1549 yılında tamiri yapılan Ardahan kalesi 1578 yılında şimdiki halini almıştır. Bununla birlikte kalenin batı kapısında yer alan 1566 tarihli kitabede şu ifadeler yer almaktadır, "Arap, Anadolu ve acem Meliklerinin bağlı bulunduğu karalar ve denizlerin sahibi Selim Han oğlu Büyük Sultan Süleyman'ın emri ile yapıldı. Allah onun ülkesini ebedi kılsın. Ağustos 1566".⁸

¹ Gürcücedeki söylenişi "Kura" olan nehrin gerçek adı "Kür" dür ve kökeni Türkçedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mecit Doğru, *Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerine Bir Araştırma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1980, s. 3.

² M. Taner Koltuk, S. Talha Sağlam, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 8.

³ Doğru, *age*, s. 3.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Ardahan", *DİA*, C 3, İstanbul 1991, s. 350.

⁵ Küçük Ardahan günümüzde Ardahan'ın "Göle" nahiyesini ihtiva etmektedir.

⁶ Kanunnâmede "ocaklık" sancağıyla ilgili geçen ifade tam olarak şöyledir: "Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihdeba'ziümerâya hizmet ve itâ'atlerimukâbelesindeber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssitarikiyletevcîholunmuşdur. Erbâb-ı divân ve kanun istilâhında bu makûlelereryurdruk ve ocaklık derler. Sancak i'tibar olunur ve sâirümerâ gibi tablu'alemsahibleridür. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtırmücibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâelviye-i sâire gibi kurâ ve mezârî'nin mahsulâtı tahrirolunmuşdur. İçlerinde ze'amet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümâyünvâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr alay-bağleri ile kendülerima'ansâir sancak-beğleri gibi kangreyâletetâbi'iler ise, beğlerbeğleriyle'mankanub ve göcüb, sefer hizmetin edâ edegelmislerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhudedâ-i hizmet eylese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemiştir. Meğer ki, evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dîde kimesneye verilir. Amma yurdruk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâirelviye gibi tasarruf olunur." şeklinde belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Ankara 1999, s. 121.

⁷ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kurulu ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 289-292; Yer adları verilirken coğrafik işaretlerin de etkili olduğu bilinmektedir. İsha Bekadze "XVI. yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyâleti Posof Sancağı'nın Kuzay Nahiyesi" adlı çalışmasında çalışma alanımıza yakın bir fakat farklı bir nahiyeyi "Kuzay" şeklinde okumuştur. Fakat kuzey olarak okunması daha doğru görünmektedir. Kaldı ki Dündar Aydın'ın yanı sıra Yücel Öztürk de çalışmasında "Kuzey" şeklinde okumuştur: "527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Timar İcmal Defteri", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâziğ 1992, s.21.

⁸ Koltuk, Sağlam, *age*, s. 9.

Ardahan 17. yüzyıl başlarında Çıldır'a 1632'den sonra ise Ardahan'ı Küçük Kars'a, Ardahan'ı Büzürg ise Çıldır'a bağlanmıştır. 18. yüzyılda yine Çıldır'a bağlı olan şehir, 19.yüzyıl başlarında Rus tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.⁹ 1828-30 tarihlerinde Rusya'nın işgal ettiği Ardahan'a ait nüfus bilgilerine 1831 tarihli Çıldır eyaleti nüfus bilgilerinden ulaşılmaktadır. 1831'de kayıtlarında gayrimüslim erkekler yer alırken, 1871 yılı Erzurum salnamesinde bir kişi dahi kayıtlı değildir.¹⁰ 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. 1921 yılında düşman işgalinden kurtarıncaya kadar geçen zaman zarfında ciddi oranda bir nüfus kaybı olmuş ve büyük çoğunluğu Erzurum'a göç etmiştir. Özellikle Müslümanların sayısı 2000'lere kadar düşmüştür. 1926 yılında Kars'a bağlı bir ilçe konumunda olan Ardahan'da 1927, 1950, 1970 ve 1985 nüfus sayımlarında nüfusunun peyderpey arttığı görülmektedir.¹¹

Çalışmada tarihi çok eskiye dayanan ve aynı zamanda bir hudut bölgesi yerleşimi olan Küçük Ardahan Sancağı Kuzey nahiyesinin 16. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen nüfus ve yerleşme birlikteliğinin süreç içinde nasıl şekillendiği ortaya koyulacaktır. Çalışma sahasında meydana gelen ve normalin dışında oluşan nüfus azalmasının sebebi yahut sebepleri nelerdir? Nüfusa bağlı olarak yerleşmelerde ne tür değişimler olmuştur? Bütün bu değişimin altında, devletin ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda yaşadığı sıkıntıların beraberinde getirdiği göç olaylarının etkisi ne kadardır? Dolayısıyla bu sorulara yanıt bulabilmek ve konuya somut veriler ışığında bakmak adına Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 1588 ve 1595 tarihli tahrir defterlerinden istifade edilmiştir.

I. Tahrir Defterleri ve Özellikleri

Bilindiği üzere tahrir, Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde belli zamanlarda vergi türlerinin ve vergi veren erkek nüfusun ayrıntılı bir şekilde defterlere kaydedilmesi işlemidir.¹² Bu kayıtların tutulduğu defterlere ise tahrir defterleri denmektedir. Tahrir defterleri içerisindeki veriler sayesinde şahısların cinsiyetini, mücerred yani bekar ve dul kadın anlamına gelen "bive" kelimesinden de medeni durumlarını öğrenebilmekteyiz.¹³ Osmanlı Devleti fethettiği bir yerin hemen tahririni yapmıştır. Fethin olmadığı yerlerde ise genelde 20 ya da 30 yılda bir tahrir yapıldığı görülmektedir. Fakat bazı özel durumlarda bölgenin içinde bulunduğu durum bu sürenin değişimini de beraberinde getirdiği bilinmektedir.¹⁴ Tahrir işlemi için gönderilen görevliye "tahrir emini" denmektedir. Tahriri yapılacak bölgenin büyüklüğüne göre görevlendirilen tahrir emini ve beraberindeki heyete yardımcı olanların sayısında artış yapılmaktadır. Bu sayede bölgedeki vergi kalemleri ve varsa yeni gelir kaynaklarının tespiti gibi görevleri ifa edilmektedir.¹⁵ Tahrir için görevli kişiye gittiği bölgenin kadısı, idari taksimatta yetkili kişisi ve aynı zamanda ahalisi de yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte tahrirlere sadece tarım-

⁹ Halaçoğlu, *agm.*, s. 350.

¹⁰ Koltuk, Sağlam, *age.*, s. 13.

¹¹ Halaçoğlu, *agm.*, s. 350.

¹² Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, C 39, İstanbul 2010, s.425-429.

¹³ M. Mehdi, İlhan, "Tapu Tahrir defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C 7/S.19, s. 265.

¹⁴ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22, 1991, s. 429-439.

¹⁵ Osman Gümüşçü, "The Ottoman Tahrir Defters As A Source For Historical Geography", *13th International Conference of Historical Geographers*, (2006), s. 913.

sal kaynaklı gelirler değil hayvanların, değirmenlerin, dokuma tezgâhları, boyahane veya büyük şehirlerde bulunan birtakım endüstriyel ürünlerin de kaydı yapılmaktadır.¹⁶ Tahrir defterlerinin muhteviyatı bu kadarla da kalmaz, imparatorluğun idari ve mali bütün teşkilatlanmasını kapsayacak şekilde tasarlanır ve sadece vergi verenleri değil aynı zamanda muaf olanları, ümerâ ve askerleri de içinde barındırmaktadır.¹⁷

Tahrir defterleri üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar; mufassal, icmal ve evkaf defterleridir. Mufassal defterlerinde sancaktan başlayıp nahiye, köy ve mezra şeklinde en küçük birime kadar vergi vermekle yükümlü kişilerin ayrıntılı bilgilerine ulaşılmaktadır. İcmal defterleri ise mufassalın özeti niteliğinde olan ve yerleşim yerleri, tımar sahipleri ve vergi miktarlarının yer aldığı defterlerdir. Son defter türü olan vakıf defterlerinde ise söz konusu bölgede bulunan vakıflar ve bu vakıflara ait gelir kaynaklarının kaydedildiği görülmektedir.¹⁸

Nüfus çalışmalarıyla bilinen Fernand Braudel, 16 yüzyılda Akdeniz dünyasındaki genel nüfus artışından bahseder ve nüfusu 20-22 milyon gibi sayı hesaplar. Ömer Lütfi Barkan da yüzyıl sonuna kadar hem yapılan fetihlerle uç bölgelerde hem de içeride büyük şehirlerde Osmanlı Devleti'nin nüfusunun arttığını ifade etmektedir.¹⁹

Nüfus hesaplamaları "hane" katsayısıyla çarpılmak suretiyle yapılmaktadır. İnalçık, hane kavramını "bir çatı altında yaşayan herkesi değil, bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan evli çiftleri ifade eder. Dolayısıyla baba evinde oturan, ama evli ve bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan bir erkek evlat, ayrı bir hane demektir. Yani hane halkı, ekonomik bakımdan bağımsız bir aile anlamına gelir." şeklinde tanımlamıştır.²⁰ Bu katsayı Barkan tarafından 5 olarak kabul görünürken, diğer araştırmacılar tarafından farklı hesaplanmaktadır. Farklılığın sebebi sosyo-ekonomik değişimler üzerinden araştırılabilir. Yine de Osmanlı devletinde 16. yüzyılda nüfus artışından söz etmek mümkündür.²¹ Öte yandan 16.yüzyıl boyunca nüfus artışından söz ediliyor olsa da bölgesel bağlamda nüfus artışları bakımın farklılıklar görülmektedir. Bununla birlikte çeşitli topluluklara ait nüfus değerlerinin kimi zaman arttığı kimi zaman da azaldığı tartışma konusudur.²²

Çalışmanın ana kaynağı olan tahrir defterlerinden ilki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı 103 numaralı mufassal defterdir. Defterin üstünde "Yeni No 175" kaydı yer aldığından çalışmada da bu şekliyle kullanılacaktır. Diğer tahrir defteri ise Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan 669 numaralı mufassal tahrir defteridir.

I. 1. Tahrir Defterlerindeki Veriler Işığında Kuzey Nahiyesi'nde Nüfus

Belli bir coğrafyada yaşayan insanları ifade eden nüfus kelimesi "hayat" anlamına da gelmektedir. Nüfus meselesi ilahi dinlerden tutunda çok eski kavimler ve devletlere konu olmuştur. Öyle ki Eski Ahid'de dahi nüfusla alakalı birtakım bilgiler yer almaktadır. Nüfus kimileri için övünç kimileri içinse askeri bir gereklilik meselesi olmuştur.²³ Osmanlı Devleti de nüfusun

¹⁶ Margaret L. Venzke, "The Ottoman Tahrir Defterleri And Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları XVII*, İstanbul 1997, s. 6.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C 10, (1951-1953), s. 8.

¹⁸ Öz, "Tahrir Defterlerinin", s. 431-432.

¹⁹ Barkan, *agm*, s. 1-2.

²⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Eren Yayınları, İstanbul 1997, s. 61.

²¹ Ronald C. Jennings, "On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 5/S. 2, (2020), s. 1129.

²² Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 152.

²³ Nebi Bozkurt, "Nüfus", *DİA*, C33, İstanbul 2007, s. 293-294.

ehemmiyetini bilmiş olacak ki fethettiği yerlerde iskân politikası izlemiştir. Özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte başlayan doğu ve batı eksenli fetihler sonrası farklı kültür ve milletten insanların devletin bünyesine girmesi gerçekleşmiştir.²⁴

Türkler' in Anadolu'yu fetih ve iskânı iki asır sürmüş ve zaten nüfusu azalmış olan Bizans bu duruma karşı koyamamıştır. Böylelikle kuzeyden Azerbaycan, güneyden ise Halep/Suriye hattı üzerinden gelerek 13. yüzyıl ortalarına doğru hem kırsal alanda hem de şehirlerde yoğunlaşmışlardır. 13.yüzyıl sonlarına doğru devletin genel nüfusunun büyük çoğunluğunu konar-göçerlerin oluşturduğunu, küçük bir bölümünü de yerleşiklerin oluşturduğunu göz önüne alırsak nüfusun tahmini sayısı 5 milyonu bulmaktadır. Bununla birlikte belli kesimlerde gayrimüslim nüfusun varlığını da unutmamak gerekir. Gayrimüslimlerin yoğunlaştığı yerler; Ege kıyıları, Karadeniz sahili, Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgeleridir.²⁵ Öte yandan Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında sürekli devam eden fetihlerle değişen sınırlardan ötürü nüfusla alakalı net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak 1431 tarihli bilinen en eski defter sayesinde birtakım bilgilere ulaşılmaktadır.

Tahrir defterleri, bünyesinde barındırdığı veriler sayesinde bir yerin demografik haritasının ortaya çıkarılmasında son derece önemlidir. Adına "demografi tarihi" denen bu ilmi yapının gerekliliği aşikârdır. Tarihte incelenen irili ufaklı her olayın coğrafik alanda bir etkisi ve sonucu bulunmaktadır. Devletlerin kuruluş ve yıkılışları, sosyal siyasi veya askeri alanda cereyan eden her tür olayın, nüfusun konuşlanış ve kitlesel olarak göç edişinde etkisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti de hudutları içinde meydana gelen bu tür nüfus hareketlerine kayıtsız kalmamış ve nüfusu her türlü kayıt altına alma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla araştırmacıların bu konuya gerekli özeni göstermeleri gerekmektedir. Ancak bu şekilde nüfus hadiselerinin tarihsel dönem içindeki önemi, harita üzerinde yayılışı ve bunun sonuçları anlaşılabilir.²⁶

Bir yerin nüfus değişimlerini etkileyen başlıca sebepler vardır. Bunların başında doğum ve ölüm gelmektedir ki bu pek tabii bir durumdur. Sonrasında ise iç ve dış göçler şeklinde açıklanabilen etkenler yer almaktadır. Bu etmenler belli bir zaman zarfında sürece bağlı olduklarından incelerken tek tahrir defteriyle sınırlı kalmayıp en az iki adet defterle incelemek gerekmektedir. Bir sancakta hatta devletlerarasında yapılması planlanan bir kıyaslamada birden fazla defterin gerekliliği aşikârdır.²⁷ Osmanlı Devleti'nde çeşitli kanunnâmelerle sınırlandırılmaya çalışılan göçlerin önüne geçmek pek mümkün olmamış ve yaşanan iç ve dış göçlerle devletin siyasi, askeri ve özellikle ekonomik durumu etkilenmiştir.²⁸ Dolayısıyla 15 veya 16. yüzyılda bir yerin nüfus yapısında meydana gelen değişiklikleri ortaya koymada göç verilerine dikkat etmek gerekmektedir.²⁹

Kuzey nahiyesinde idari ve toplumsal hayatın temelini köyler oluşturmaktadır. Ekonomik gelirin de köylerden elde edildiğini göz önüne alacak olursak nüfusun buralarda yoğunlaşması kaçınılmaz olmuştur. Defterlerde nahiyeye ait "nefs" veya "ribat-ı kale" türünde köy kayıtları bulunmamakta sadece köy isimleri yer almaktadır. Kuzey nahiyesine ve nahiyeye bağlı köylere ait bilgiler ilk olarak 1574 tarihli icmal defterinde kayıtlıdır. Bu defterde sadece köy adları, tımar sahipleri ve gelir miktarlarıyla ilgili sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızın

²⁴ Yunus Koç, "Nüfus", *DİA*, C 33, İstanbul 2007, s. 294-299.

²⁵ Koç, *agm*, s. 294-299.

²⁶ Barkan, *agm*, s. 1-2.

²⁷ İlhan, *agm*, s. 264.

²⁸ Osman Gümüşçü, Alpaslan Demir, "16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler", *Geçmişten Günümüze Manisa-Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi- Kültürü- Ekonomisi*, *Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Basımevi*, C 1, (2018), s 222.

²⁹ Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, C 7/S. 28, (2011), s. 53.

asıl kaynakları olan 1588³⁰ ve 1595³¹ tarihli mufassal tahrir defterlerinde nahiyeye bağlı köyler ve bu köylerde vergi veren erkek nüfus kayıtlıdır. Kaydı yapılmış erkeklerden yola çıkarak nüfusun tahmini sayısını ve özelliklerini belirlemek mümkündür.

1588 tarihli tahrir defterinde Kuzey nahiyesine bağlı 99 adet köyün 40 tanesinde şahıs adı bulunmaktadır. Bu sayı 1595 yılı defterinde ise kayıtlı 94³² adet köyün 42 tanesinde şahıs adı kaydı yer almaktadır. Arada geçen sürede nahiyeye bağlı köy sayısında bir azalma görülürken nüfusun görüldüğü köy sayısında artma meydana gelmiştir. Bu artış genel nüfusu da artırdı mı? Hangi din veya milletten şahıslarda artma ya da azalma oldu? Bu tarz sorulara cevap bulabilmek için verilere bakmak gerekmektedir. Defterlerde yer alan kayıtlarda bennâk, ispenç, mücerred başlığı altında yazılanlar ile çiftlik, zemin, değirmen gibi yerlerin vergisini veren şahıslar kayıtlıdır. Aşağıda kuzey nahiyesine ait vergi veren nüfusun bilgileri yer almaktadır.

Tablo 1: 1588 ve 1595 Yıllarında Kuzey Nahiyesinde Nüfus

1588	1595
Bennâk : 160 x 5= 800	Bennâk: 183 x 5= 915
İспенç : 266 x 5= 1.330	İспенç : 64 x 5= 320
Mücerred : 47	Mücerred : 118
Reaya : 12 x 5= 60	Reaya : 8 x 5= 40
Toplam: 2.237	Toplam: 1.393

Görüldüğü üzere nahiyeye ait kayıtların bulunduğu 1588 tarihli defterde yer alan verilerde 1595 yılı verilerinde azalma olmuştur. Özellikle gayrimüslim nefer sayısı 1588’ de %59,45 oranında iken 1595 yılına gelindiğinde %22,97’ye kadar düşmüştür. Sonuç olarak nüfusta $\frac{3}{4}$ oranında bir azalma meydana gelmiştir. Mehmet Ali Ünal’ın “Honaz Kazâsı üzerine yaptığı çalışmada, kazada meydana gelen ani nüfus artışının normal olmadığına belirtmekte ve bu durumu kazanın göç almasına bağlamaktadır.³³ Bu tespit çalışma alanımız olan Kuzey nahiyesinde yaşanan yüksek orandaki nüfus kaybının nedeni olarak nahiyenin göç verdiğini düşündürmektedir.

Bennâk, evli Müslüman erkekleri ifade etmek için kullanılmış bir terimdir. Her bennâk bir haneyi temsil etmesi bakımından nüfus hesaplamalarında büyük öneme sahiptir. Çalışmanın bu kısmında bennâk olarak yazılmış olan erkeklerin karşılık geldiği tahmini nüfus 1588’ de 800 kişidir ve genel nüfusta %35,76’ya tekabül etmektedir. 1595’te ise bu sayı 915’tir ve %65,68’e denk gelmektedir.

Kelime manası tam bilinmemekle birlikte defterlerde “ispence” ya da “ispenç” şeklinde kaydedilmiş olup, evli gayrimüslim erkekleri belirtmek için kullanılmış bir tabirdir.³⁴ Her ne kadar vergi türü olarak karşımıza çıksa da bu vergi adı altında yazılmış erkek nüfusu hesaplama fırsatı vermektedir. 1588 tarihli defterde kayıtlı gayrimüslim erkek sayısı Müslüman er-

³⁰ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, TTD Nu: 103 (eski defter nu: 111/yeni nu: 175., Kuyud-ı kadime arşivi tahrir defteri sonraki dipnotlarda yeni numarası 175 ile yazılacaktır).

³¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TD), Nu: 669.

³² Son tahrirde kaydı olmayan bu köylerle ilgili bilgiye yerleşme kısmında değinilmiştir.

³³ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Honaz Kazâsı”, *Uluslararası Denizli Çevresi, Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri I*, (2006), s. 105.

³⁴ Halil İnalçık, “Ispence”, *DİA*, C 23,(2001), s.177.

keklerden 530 kişi fazladır. Genel nüfusa oranı ise %59,45'tir. 1595 yılına gelindiğinde gayrimüslim nüfusunda %36,48 gibi ciddi oranda bir düşüş yaşanmış ve %22,97'ye inmiştir. Dolayısıyla 1595 tarihiyle birlikte nahiyede kalabalık bir gayrimüslim nüfustan bahsetmek mümkün değildir.

Nahiyede dikkat çeken diğer bir husus da bekar erkek sayısındaki artıştır. 1588'de %2,10'luk bir orana sahipken 1595'te %8,47'ye kadar yükselmiştir. Dolayısıyla %6.37'lik bir fark ortaya çıkmıştır. Mücerred adı altında kayıtlı bu erkek nüfusun yaş ortalamasıyla ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte Aydın kanunnâmesinde iki farklı şekilde ifade edilmişlerdir. Bunlardan; kimi ergenliğe ulaşmış olan kimi de 20 yaşındaki bekarlar olarak belirtilmişlerdir.³⁵

Yukarıdaki tabloda "reâya" başlığı altında sayımını yaptığımız erkek nüfus ise sadece adı yazılı olan fakat bennâk ya da ispenç olduğuna dair bilgi verilmemiş şahıslardır. Dolayısıyla bu türden kayıtlar "reaya" adı altında müstakil bir sayıya tabi tutulmuşlardır. Bunların sayısında da ikinci tahrirde bir azalma söz konusudur. 1588 yılında nahiyeye reayaya ait %2,68'lik bir kayıt varken bu sayı 1595'te %2,87 olmuştur. Ekip biçen kategorisinde yer alan bu şahısların azalmasının toprağın işlenmesinin ve vergilerin azalmasının devlet ekonomisine olumsuz etkileri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin batıda yürüttüğü fetihler akabinde farklı kültür ve inançtaki milletler kaynaşmış ve akabinde yerli halkın büyük bir bölümü Osmanlı nüfusuna katılmıştır. Diğer taraftan, bölgeye fetih için gönderilenler aynı zamanda bir elçi görevi de yapmışlardır. Bilindiği üzere Gürcülerle Osmanlı Devleti arasındaki ilk temaslar Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u 1479 tarihinde fethetmesiyle başlamıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı ile Gürcistan'ın doğu sınırına kadar dayanması ve akabinde Vezir Kara Ahmed Paşa'nın 1549'da Tortum, Ağcakale, Livane Deresi, Artvin ve Kamhıs'ı, 1551'de de Ardanuç, Şavşat, Göle ve Ardahan'ı almasıyla Gürcülerle yakınlaşmayı artırmıştır. 1555 Amasya Anlaşmasıyla da yeni yerler eklenmiştir.³⁶

Fethedilen bu yeni yerlerde İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştır. Bu yayılmanın ilk belirtisi de yerel beyler arasında olmuştur.³⁷ Bu beylerden biri olan "Şavşat Beyi"ne İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte kendisine Şavşat'ın verildiği ve iki kardeşiyle birlikte başka beylerin de İslamiyet'e geçtikleri görülmektedir.³⁸ Öte yandan din değiştirmeyi siyasi bir kayıp olarak da gören Gürcüler için İslamiyet'i kabul etmek uzun sürmüştür. Bununla birlikte Hristiyanlar arasında uzun zamandır süregelen mezhepsel ayrımların yarattığı huzursuzluğu Müslümanlar bölgeye gelerek ortadan kaldırmışlardır.³⁹ Bilhassa devlet, şer'i ve örfi usullerle şekillendirdiği nizam ile halkına huzurlu ve güvenli bir yaşam vermeyi amaçlamıştır. Öte yandan gayrimüslimlere yönelik inançlarını özgürce yaşama hakkı verilmesi gibi sebepler de din değiştirmede etkili olmuştur.⁴⁰

Aşağıdaki grafikte Kuzey nahiyesinde 1588-1595 yılları arasında değişen nüfus değerleri yer almaktadır. 1588'den 1595'e kadar geçen sürede nahiyenin nüfusunda ciddi bir düşüş olmuştur. Buna karşın Müslüman nüfusta artma meydana gelmiştir. Bu artış hem evli erkeklerde hem de bekârlarda görülmektedir.

³⁵ İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, C 23/S. 92, (1959), s. 587.

³⁶ Hüsamet'in M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, C 14, İstanbul 1996, s. 314-316.

³⁷ Mehmet Çoğ, "Gürcüler Arasında İslamiyet'in Yayılması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 7/S. 2, (2007), s. 46-47.

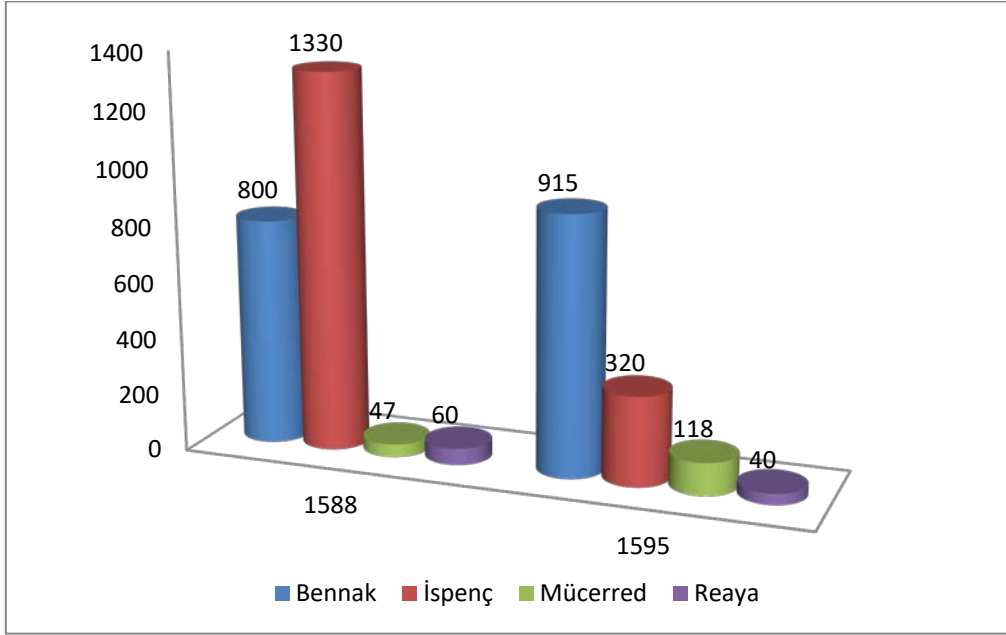
³⁸ Nebi Gümüş, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 143.

³⁹ Çoğ, *agm*, s. 51.

⁴⁰ Emel Himmetoğlu, "Osmanlı'da İhtidâ Hareketleri ve Adana'da İhtidâ Edenler (1750-1799)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 13/S. 74, (2020), s. 137.

Grafik 1- 1588-1595 Tarihlerinde Kuzey Nahiyesi'nde Nüfus Oranları

Nahiyedeki nüfusu daha özele inip köy bazında inceleyecek olursak yıllar içinde meydana gelen değişimleri görmüş oluruz. Örneğin kimi köylerde 1588 yılında Müslüman nüfus yokken 1595'e gelindiğinde köylerin nüfusunun tamamen değiştiğini ve Müslüman bir nüfusa döndüğünü görmekteyiz. Bu durum Sekamnah, Orsug ve Elbistan köylerinde görülmektedir.⁴¹ Öte yandan Penek köyünde de Müslüman nüfusun yerini gayrimüslim nüfusun aldığı kayıtlarda yer almaktadır.⁴² Köylerin dini yapısındaki süreklilik orada bir istikrarın olduğunu kanıttır. Bunun anlamı; bir yerleşim yeri ilk tahrirde gayrimüslim yapıda ise sonraki tahrirlerde de aynı şekilde olması beklenir.⁴³ Kuzey nahiyesine bağlı köyler içinde 17 adet Müslüman, 4 adet de ortak köyün istikrar gösterdiği görülmektedir.

Tahrirlerde sık sık karşımıza çıkan bir diğer konu da köylerin boş olmasıdır. Bu durum özellikle siyasi, askeri yahut asayiş bakımından sıkıntılı bölgelerde nüfusun göç etmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Demir ve Dönder, birlikte hazırladıkları çalışmada köylerin boşalmasının sebeplerini maddeler halinde sıralamışlardır; "1-Doğal afetler, iklim salınımları ve salgın hastalıklar, 2-büyük taşğışın etkileri, 3-Artan vergilerden kaçış, 4-Tımar sisteminin bozulması, 5-Celali isyanları ve eşkıyalık, 6-Göçler ve bu yolla köylerin toplulaşması, 7-Ayanların faaliyetleri, 8-Savaşlar ve askeri seferlerin etkileri, 9-Mülkiyet özellikleri".⁴⁴ Boş köylerin sayısı ikinci tahrirde artmıştır. Fakat istisnalar da vardır. Depecük köyü buna örnektir. 1588'de boş olan Depecük⁴⁵ köyünde, 1595'te gayrimüslim nüfus kayıtlıdır. Yine Nordanik, Vardistan, Kömüdv ve Çunpur köylerinde 1588'de kayıtlı şahıs yokken 1595'te Müslüman nüfus kaydı bulunmaktadır.⁴⁶ Diğer

⁴¹ TADB. TTD. Nu: 175, v. 81a, 82b, 93a, BOA., TD., Nu:669, s.101, s.103, s.121.

⁴² TADB. TTD. Nu: 175, v. 87b- 88a., BOA., TD., Nu:669, s. 111.

⁴³ Alpaslan Demir, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi", *TAD*, C 34/S. 58, (2015), s. 569.

⁴⁴ Yasin Dönder, Alpaslan Demir, "Bayburt Kazası Kayıp Köyleri: XVI.-XX. Yüzyıl", *Bayburt Araştırmaları Tarih-Kültür-Dil-Edebiyat*, Ankara 2020, s. 105. Farklı yerleşim yerleri üzerinden konuyu anlamak açısından bk. Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul 2015, s.557-591; Ayşe Değerli, "On Altıncı Yüzyıl Sonlarında İzmir'de terk Edilmiş Köyler Sorunu", İzmir demokrasi Üniversitesi Uluslar arası Beşeri Bilimler Kongresi, Aralık 2020, s. 74-83.

⁴⁵ TADB. TTD. Nu: 175, v. 91b.,BOA., TD., Nu: 669, s. 119.

⁴⁶ TADB. TTD. Nu: 175, v. 80b,89a, 89b, 93a., BOA., TD., Nu:669, s. 100, 114, 115, 121.

taraftan bazı köylerde yaşanan nüfus azalmasında toprağın verimliliğindeki değişkenlik ya da yüksek vergi oranlarının yanı sıra artan eşkıyalık olayları ve üstüne devlet memurlarının da halka yaptığı zulümler gösterilebilir.⁴⁷Yedi yıl arayla tahriri yapılan bu nahiyede köy sayısındaki düşüşe rağmen boş köylerin sayısındaki fazlalığın nedenleri arasında yukarıda bahsi geçen nedenlerin etkili olduğu düşünülebilir.

Nüfus bakımından en kalabalık köylere bakacak olursak 1588 tarihinde gayrimüslim tebaanın yaşadığı köyler daha kalabalıktır. 1595 yılına gelindiğinde ise durum değişmiş ve Müslümanların yoğunlaştığı köyler ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki tablolarda Kuzey nahiyesinde nüfusun yıllara göre yoğun olduğu köyler yer almaktadır.

Tablo 2: 1588 Yılında Kuzey Nahiyesinde Nüfusu En Yoğun Olan Köyler

1588			
Köyler	Bennâk	İспенç	Mücerred
Noşikkiğ	6	39	1
Demürkapu-i Bü-zürg	3	27	
Mozaran	4	26	
Dedeşin	3	17	2
Penek	7	19	5

Tablo 3: 1595 Yılında Kuzey Nahiyesinde Nüfusu En Yoğun Olan Köyler

1595			
Köyler	Bennâk	İспенç	Mücerred
Demürkapu-yı-Kü-çük	11		9
Karşar-ı Büzürg	5	7	7
Mudamnahı	12	2	5
Arpayemez	11		7
Noşikkiğ	7		9

Tablolarda 1588 yılında nüfus bakımından en yoğun olan köy Noşikkiğ köyüdür.⁴⁸ Köyün büyük bir çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte az sayıda da olsa Müslüman nüfus bulunmaktadır. Farklı dine mensup insanların yaşadığı bu köy sonraki tahrirde sadece Müslümanların yaşadığı bir köy olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da bahsini ettiğimiz istikrarlı yapının olmadığına işaret eder.

Defterlerde yer alan kayıtlardan hareketle adı iki tahrirde de geçen şahısları tespit etmek mümkündür. Nahiyeye bağlı köylerin 5 tanesinde bu duruma örnek şahıslar görülmüştür. Tahrirler arası zaman farkı fazla olmadığından bu durumun normal olduğu düşünülebilir. Aşağıdaki tabloda 1588-1595 tarihlerinde adı yazılı olan şahıslar listelenmiştir.

⁴⁷ Barkey, *age*, s. 154.

⁴⁸ TADB. TTD. Nu: 175, v. 84a., BOA., TD., Nu:669, s. 106.

Tablo 4:1588 ve 1595 Yıllarında Kaydı Bulunan Şahıslar

Köy Adı	1588-1595
Demürkapu-yı Küçük ⁴⁹	Abdurrahman veled-i Bayram
	Şeyh melik birâder-i O
	Mahmud veled-i O
	Ahmed veled-i Piri
	Hüseyin birâder-i O
	Haydar veled-i Hüseyin
	Ferhadveled-i O
	Melik veled-i Yakub
	Şahvelibirâder-i O
Arpayemez ⁵⁰	Hasan veled-i Cafer
	Taytemur veled-i İlyas
Pilomeri ⁵¹	Taç Ahmed birâder-i O
	Yağmur veled-i Kasım
	Yakubveled-i O
	Nasuh birâder-i O
Mağro Kazak-ı Büzürg ve Küçük ⁵²	Şihab veled-i Emirze
	Hüseyin veled-i O
	Teberrük veled-i İbrahim
	Sevindik veled-i Ahmed
	Enbiya veled-i O
	Mahmudbirâder-i O
	Behlülveled-i Kasım
Sapaçor ⁵³	Mahmudveled-i Yakub
	Mahmud veled-i O

Tabloda görüldüğü üzere tahrirler arası zaman farkının az olmasına rağmen her iki tahrirde de adı kayıtlı kişilerin sayısındaki azalma dikkat çekicidir. Demir, İnebazarı'nda şahıs adları üzerinde yaptığı çalışmasında 1466 yılında kayıtlı 137 kişiden sadece 47'sinin 1515'te baba adı olarak kaydedildiğini ve bu şahısların dahi ilk tahrirdeki kişiler olduğuna dair kesinlik olmadığını ifade etmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla çalışma alanımızda tespit ettiğimiz bu isimlerin azlığı, bölgenin ciddi anlamda göç verdiği fikrini destekler mahiyettedir.

Ortaya çıkan bu eşkıyalık faaliyetlerinin temelinde, Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar meşgul eden "Celâlî isyanları" yatmaktadır. En basit tanımıyla isyanı başlatan kişi olan "Celâl" ve

⁴⁹ TADB. TTD. Nu: 175, v. 81b., BOA., TD., Nu:669, s. 100.

⁵⁰ TADB. TTD. Nu: 175, v. 82a., BOA., TD., Nu:669, s. 103.

⁵¹ TADB. TTD. Nu:175, v. 83b., BOA., TD., Nu:669, s. 105.

⁵² TADB. TTD. Nu: 175, v. 85a., BOA., TD., Nu:669, s. 107.

⁵³ TADB. TTD. Nu:175, v. 89b.,BOA., TD., Nu: 669, s. 114.

⁵⁴ Alpaslan Demir, "XV-XVI. Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyum Bildirileri*, 2015, s. 431.

onun ardından gelenlerin “Celâlî” şeklinde adlandırılmasıdır. Bu isyanlar 16.yüzyılın başlarında mehdilik iddiasıyla isyana kalkışan Şeyh Celâl başlatılmış ve devamında gerçekleşen bütün isyanlarda bu adla anılır olmuşlardır.⁵⁵ Öte yandan artan nüfus, ekonomik sıkıntılar, uzun süren ve beraberinde ağır vergiler getiren savaşlar sonucu köylünün toprağını terk etmeye başlaması gibi nedenler isyanların temelini oluşturmaktadır.⁵⁶ Akdağ’a göre ise “...aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasî ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanların birbirleriyle kanlı kavga tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir” şeklindedir.⁵⁷

1514 yılında Çaldıran zaferi ardından sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti için buraları uzaktan idare etmek hayli zordur. Zira bölge oldukça karışıktır. Özellikle devlet içinde Safevi taraftarı olan Şii unsurlar Kanuni Sultan Süleyman döneminde de var oldular. Bununla birlikte Osmanlı'nın bölgedeki ilerleyişi aynı zamanda ona muhalif olanları birleştirmiştir. Öyle ki 1555 Amasya anlaşmasıyla çizilen sınırlar dahi bu unsurları ayırmamıştır. 1578 yılına gelindiğinde ise liderlerini kaybetmiş bir İran’a karşı sefer başlatılmıştır. Uzun yıllar devam eden seferler sonucu Osmanlı devleti birçok yeri fethederek kendi sınırlarına dâhil etmiştir. Osmanlı lehine sonuçlanan bu zaferlerin bir de ekonomik boyutu vardır. 1588 tarihinde biten seferin ardından Osmanlı gelirlerinde ciddi oranda azalma başlamış, fethedilen yerlerde Osmanlı’ya karşı kin ve öfke artmıştır.⁵⁸

Kuzey nahiyesinin nüfusunda görülen azalmanın sebeplerinden biri de huzur ortamının artan eşkıyalık faaliyetlerinden dolayı bozulmasıdır. Mühimme⁵⁹ adı verilen ve içinde mahkeme kayıtlarının yer aldığı defterlerde, eşkıyalık faaliyetleriyle ilgili bilgiler ve bunları engellemek için şehrin yada bölgenin idarecilerinin yapması gerekenler de kayıtlıdır. Örneğin; 1594-1595 yılı kayıtlı belgede, askerin sefere gitmesi sonrası savunmasız kalan Kars sancağına gediklerden eşkıyanın girdiği ve halkı katledip malını gasp edildiği belgelere yansımıştır.⁶⁰ Yine aynı tarihlerde Kars’ta yaşanan bir başka eşkıyalık olayında ise, ümera, reaya ve kul tairesinin çocuklarını öldürmek maksadıyla Zaruşad (bugünkü Kars/Arpaçay) sancağına gönderildiği, halkın canına ve malına kastettikleri, haklarında şikâyet edenleri de öldürmeleri üzerine Kars beylerbeyinin halkı korumasıyla ilgili emrin bulunduğu belgedir.⁶¹ Bu örneklerden hareketle bölgede asayiş ortamının bozulması sonrası halkın güvenli yerlere göç etme gereksinimini artırdığı düşünülebilir.

16. yüzyıl boyunca devletin nüfusundaki genel ve bekar sayısındaki artış göz ardı edilmemekle birlikte özellikle 16.yüzyılın son çeyreği ve 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar nüfusta bir

⁵⁵ Mücteba İlgürel, “Celâlî İsyancıları”, *DİA*, C 7, İstanbul 1997, s.252.

⁵⁶ Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyancılarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Billig*, S. 35, (2005), s. 229.

⁵⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlık ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyancıları*, Barış Yayın, Ankara 1999, s. 14.

⁵⁸ William J. Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyan 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 1-2.

⁵⁹ Osmanlı Devleti’nde, mahkemede alınan kararların padişahın onayına sunulması ardından özetlerinin kaydedildiği defterleri ihtiva etmektedir. Bu defterlerde Osmanlı'nın sınırlarının dayandığı İran, Kırım, Arabistan, Afrika ve Avrupa'nın ortalarına kadar olan yerlerde görülen merkez ve taşranın münasebetleri, askeri, iktisadi, stratejik, sosyal ve daha birçok konuda görüşmelerin yapıldığı ve karara bağlandığı kayıtlar bulunmaktadır. Mübahat S. Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *DİA*, C 31, (2020), s. 519. Ayrıntılı bilgi için bk. Zafer Yıldırım, Nezaket İslam Hayırlıoğlu, “Mühimme Defterlerinin Tarih Araştırmaları Açısından Önemi, 82 Numaralı Mühimme Defteri Örneği”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, C 3/S. 2, (2019), s. 205-214.

⁶⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Asafî Divân Kalemi Mühimme Defteri, d. 73., s.(silik) hk. 612.

⁶¹ BOA, A. DVNS. MHM, D.73, s.773, hk. 1073.

azalmanın olduğu da açıktır.⁶² Bu açıklamayla örtüşür şekilde, Kuzey nahiyesine ait nüfus verilerinden hareketle nahiyede meydana gelen nüfus değişimleri ve bu değişimlerin ne yönde olduklarına dair sonuçlar ortaya çıkarılmıştır.

II. Yerleşme Kavramı ve Osmanlı İskân Politikası

İnsanların maddi ve manevi bütün unsurlarını bir arada yaşadıkları alanlara yerleşme denir. Çeşitli etmenlere bağlı olarak birbirinden farklı yapılara sahip olan yerleşmeler insanların beklentilerini karşılayabilecek niteliğe sahiplerdir.⁶³ Bununla birlikte bir yerleşim yerinin meydana gelebilmesi için doğal koşullarının elverişli olması gerekmektedir. İnsanın doğal ortamıyla kurduğu ilişkinin yansımaları olan yerleşmelerin oluşumunda, coğrafya, toplumların sosyo-ekonomik durumları, yeryüzü şekilleri gibi etmenler etkilidir. Dolayısıyla insanlar yerleşme yerini seçerken bu gibi etkenleri göz önüne almışlardır.⁶⁴

Yerleşmeler yapıları itibariyle kır ve şehir yerleşmeleri olarak ikiye ayrılırlar. En küçük kırsal yerleşme birimini ifade eden köy, Osmanlıcaya Arapçadan geçen “karye” kelimesiyle adlandırılmıştır. Köyler nüfus bakımından çok kalabalık olmayan, belli bir sınırı olan, ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu, kendine has toplumsal bir örgütleniş olan en küçük yerleşmelerdir.⁶⁵

Osmanlı Devleti gaza anlayışı içerisinde fetihler yapmış ve fethettiği yerleri idari birim olarak “bey” ve “kadı”nın denetimine bırakmıştır. Böylece her iki birim de birbirinden bağımsız iş görememiştir. Kuruluşundan itibaren devlet batıya yönelik bir fetih politikası izlemiş ve bu yönde bir iskân ve istimâlet (hoşgörü) usullerini geliştirmiştir. Bu sayede hızla büyüme ve fethettiği yerlerde halkın sevgisini kazanma şansı olmuştur.⁶⁶ İskânına önem verdiği bir diğer yer ise dar geçitleri ihtiva eden derbentlerdir. Herhangi bir yere bağlı olmayan kişiler bu derbentlere yerleştirilmiş ve böylece hem toprak boş kalmamış hem de işlenmiş oluyordu. Bu sayede derbentlerde güvenlik de sağlanmış oluyordu.⁶⁷

Bir iskân birimi olan köyün sınırları hudutnâme adı verilen belgelerle sabitlenmiştir. Bir akarsu yahut coğrafik bir özellik sayesinde köylerin sınırları belirlenmiştir. Öte yandan bölgenin yeryüzü şekillerinde dolayı toplu, dağınık ve belli bir hat üzerine kurulu yerleşmelerdir.⁶⁸ Köy birimine büyük önem veren Osmanlı Devleti, buraları âbâd etmek için emirler göndermiştir. Özellikle savaş zamanı harap olan bu yerleşimlerin derhal şenlendirilmeleri istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle batıya yönelik fetihlerinde halktan mevcut vergilerin yarısı oranında vergi alınması, devlete yönelik bir sempatinin oluşmasını sağlamıştır. Halkın nezdinde ciddi bir problem olan vergiler konusundaki anlayışlı yaklaşımı devletin uzun yıllar hâkimiyet kurmasını sağlamıştır. Bununla birlikte bölgeye sevk edilen dervişler, ahaliyle gönül bağı kurmakla birlikte bölgenin kalkınması adına da ciddi görevler üstlenmişlerdir.⁶⁹

⁶² Barkey, *age*, s. 152.

⁶³ Selçuk Hayli, Fethi Ahmet Canpolat, “Türkiye’de Kırsal Yerleşmelerin Kuruluşu ve Gelişmesinde Etkili Olan Faktörlere Teorik Bir Yaklaşım”, *ZFWT*, C 10/S. 2, (2018), s. 184.

⁶⁴ Selahattin Çelik, “Yerleşmelerin Yer Seçiminde Etkili Olan Coğrafi Faktörler ve Yanlış yer Seçimlerinde Risk Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12/S. 66, (2019), s. 336.

⁶⁵ Osman Gümüşçü, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Köy”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(Ek-2)*, 2019, s. 85.

⁶⁶ İsa Kalaycı, Oktay Kızılkaya, “Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 9/S. 18, (2012), s. 363-366.

⁶⁷ Kalaycı, Kızılkaya, *agm*, s. 365-366.

⁶⁸ Gümüşçü, Küçükbaşçı, *agm*, s. 86.

⁶⁹ Kalaycı, Kızılkaya, *agm*, s. 365.

II. I. Kuzey Nahiyesi'nde Bir Yerleşme Birimi Olarak Köyler

Osmanlı Devleti'nin iskân politikası içerisinde savaş sonrası harap olan veya göç verdiği için boşalmış köyleri şenlendirmek adına bazı tedbirler almıştır. Çalışmanın konusu olan nahiyeye de doğuda yer alan ve tarihsel olarak da hareketli bir dönemde bulunması bakımından önemlidir.

Yukarıda bahsi geçen sebeplerden özellikle sınırda bulunan köylerin âbâd edilmesiyle ilgili alınan kararları mühimme defterlerinden öğreniyoruz. Örneğin; 1576 tarihinde ve Erzurum beylerbeyine gönderilen hükümde: Kars sancağı Kızılbaş⁷⁰ hududunda harap ve harabe olan yerlerin tamamlanması için Erzurum beylerbeyinin kendi beratından 3.000 akçelik tımar dağıtmasını, İran ve Gürcistan'dan verilecek tımarları ihya edecek reyanın getirilmesini ve hâli harabe durumdaki yerlerin şenlendirilmesi istenmiş, deftere kayıtlı olmayıp göçebe durumda ve tımara layık olanlara da tımar verilmesi buyrulmuştur.⁷¹

Öte yandan 1591 tarihli Tebriz'e ait tahrirde yer alan ve çeşitli nedenlerle boş bırakılan köylerin neredeyse tamamı *hâlî* ve *harabe* sınıfındadır. Hâsıllarıyla kaydedilen bu köylerin neredeyse tamamı bölgede yaşanan savaşlardan sonra bu hale geldikleri aşikârdır.⁷²

Çalışma alanı olan Kuzey nahiyesi de doğu hududunda olması sebebiyle Osmanlı-Safevi mücadelesinin yoğun yaşandığı bir bölgedir. Bu bölümde 16. yüzyılın son çeyreğine ait verilerle sözünü ettiğimiz 1578-1590 Osmanlı-Safevi savaşı sırası ve sonrasında harabe olmuş veya boşalmış köylerin olup olmadığına değinilecektir. Aşağıdaki tabloda Kuzey nahiyesine ait biricim (1574) ikisi mufassal (1588-1595) defterde kayıtlı köyler yer almaktadır.

Tablo 5: Kuzey Nahiyesi'ne Bağlı Köylerin 1574/1588 ve 1595 Yıllarına Ait Sayıları

Defterin tarihi	Toplam köy sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1574	121	-	-	-	-
1588	99	19 (%19)	6 (%6)	15 (%15)	59 (%59)
1595	94	30 (%31)	4 (%4)	8 (%8)	52 (%55)

Tabloda yer alan ve 1574 yılına ait köy sayısının yazılı olduğu defterin türü icmaldir. Bu defterler mufassal defterlerin bir özeti durumundadır. Nahiyede yer alan yerleşmeler hakkında ayrıntılı bilgilere 1588 ve 1595 tarihli tahrirlerde rastlıyoruz. Bu tahrirlerdeki verilerde nahiyeye bağlı köy sayısında ciddi bir düşüş yaşanmış ve sayıları 1588'de 99'a, 1595'te ise 94'e inmiştir. Öte yandan nahiyede mezra, zemin ve çiftlik türü yerleşimler yok denecek kadar az olduğundan yüzdelerle değerlendirme dışında tutulmuştur.

1588-1595 tarihli defterler vergi veren erkeklerin isimlerini, hangi tür vergiler verdiklerini içeren bilgilere sahip olduklarından, köylerde hangi dinden insanların yaşadığını belirlemek mümkündür. Örneğin; gayrimüslimlerin yaşadığı bir köy 1595 tarihli tahrirde Müslüman

⁷⁰ Burada "Kızılbaş" tan kasıt İran'dır.

⁷¹ Osman Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984 / Haziran-Ağustos 1576 (s.176-351), (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 109.

⁷² Orhan Kılıç, "III. Murad Devri İcmâl Defterlerine Göre Tebriz Eyaleti'nde Tımar Düzeni", XIII. Türk Tarih Kongresi, (1999), Kongreye Sunulan Bildiriler C III/ III. Kısım, TTK (2002), s. 7.

köyü olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki tablolarda 1588 ve 1595 yılları arasında Kuzey nahiyesine bağlı köylerin isimleri ve bu köylerde hangi dine mensup insanların yaşadığına dair bilgiler yer almaktadır.

Tablo 6: 1588 Tarihinde Kuzey Nahiyesine Bağlı Köyler

1588				
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı köyler	Boş köyler	
Kesenîç	Sekamnaho	Demürkapı	Nordanik	Elhuri
Demürkapu-yı küçük	Hoşdülbend	Altınbulak	Bazar	Depecük
Arpayemez	Orsug	Noşikkiğ	Sadrakis	Bozdoğan
Setve	Karşar-1 büzürg	Salut-1 büzürg	Lalaverkanis	Karakaya
Pilomeri	Elbistan	Merdeli	Garak	Canibey
Büyükkünbed	Bahridor	Dedeşin	Okam-1 büzürg	Denil
Lavarşahan		Türam	Mavkadu	Lukik
Magrokazak-1 büzürg		Penek	Kela-yı kemer	Karahor
Salut-1 küçük		Kızılkilise	Küçükkünbed	Şorah
Kuzvank		Kömek	Horasan	Osratis
Çersek		Sekyon	Kirin	Çunpur
Tatraköş		Çatal	Karşar-1 küçük	Haytos
Sapaçor		Mozaran	Kömad	Başkarakale
Mudamnahu		Çardak	Agosper	Pirsarar
Lambasavur		Salut-1 vasat	Karacaviran	Mağaracık
Kürdali			Vardistan	Tavdakara
Rengeriç			Eğesor	Koşaakpınar
Şavköş			Meşiş	Sokampiş
Küçük Sargun			Geçüd	Abul
			Akpınar	Panik
			Alakilise	Sepik
			Göndahor	Tekesor
			Sürmelü	Haret
			Dadorhanı	Başviran
			Yaycıpir	Toprakkale
			Çatviran	Lamnişadır-ibüzürg
			Akkilise	Garak-1 diğer
			Kirkükilise	Satumpare
			Hindistan	Piruh
			Kömüd	

Tabloda görüldüğü üzere 40 adet köye ait nüfus verileri bulunmaktadır. Müslümanların yaşadığı 19 köy, toplam köy sayısının %19,19'una denk gelmektedir. Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler ise toplam köy sayısının %6,06'sı kadardır. Bununla beraber her iki dine mensup şahısların bir arada yaşadığı köyler de bulunmaktadır. Bunlar da; %15,15'lik bir orana sahiptir. Nüfus yapısıyla ilintili olan yerleşmelerin değişkenliğini, 1595 tarihli tahrirde yer alan verilerle hazırlanan aşağıdaki tabloda görmekteyiz.

Tablo 7: 1595 Tarihinde Kuzey Nahiyesine Bağlı Köyler

1595				
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortakyaşadığı köyler	Boş köyler	
Keseniç	Penek	Merdeli	Bazar	Tekesor
Demürkapu-yı küçük	Depecük	Dedeşin	Sadrakis	Haret
Arpayemez	Çatal	Türam	Lalaverkanis	Başviran
Setve	Mozaran	Kızılkilise	Garak	Toprakkale
Pilomeri		Kömek	Okam-ı büzürg	Lamnişadır-ıbüzürg
Büyükkünbed		Karşar-ı büzürg	Mavkadu	Garak-ı diğer
Lavarşahan		Tatrakış	Kela-yı kemer	Satumpare
Magrokazak-ı büzürg		Mudamnahı	Küçükkünbed	Piruh
Salut-ı küçük			Horasan	Göndahor
Kuzvank			Kirin	Sürmelü
Çersek			Karşar-ı küçük	Dadorhanı
Sapaçor			Kömad	Yayıpcır
Lambasavur			Agosper	Hoşdülbend
Kürdali			Karacaviran	Hindistan
Rengeriç			Eğesor	Bahridor
Salut-ı vasat			Meşiş	Lukik
Nordanik			Geçüd	Karahor
Demürkapı			Akpınar	Şorah
Sekamnaho			Alakilise	Osratis
Orsuğ			Sepik	Haytos
Küçük Sargun			Elhuri	Başkarakale
Altınbulak			Bozdoğan	Pırsarar
Noşikkiğ			Karakaya	Mağaracık
Salut-ı büzürg			Panik	Koşaakpınar
Vardistan			Canibey	Sokampiş
Sekyon			Denil	Abul
Şavköş				
Elbistan				
Çunpur				
Kömüd				

Tabloya sınıflandırılmak suretiyle yazılmış köylere bakıldığında Müslüman nüfusun yaşadığı köy sayısında %11 gibi ciddi bir artışın olduğu son tahrirde görülmektedir. Böylece

Müslümanlara ait köy sayısı %30' a kadar ulaşmıştır. Artış gösteren tek köy kategorisi Müslümanların yaşadığı köylerdir. Diğer köy kategorilerinde düşüş yaşanmıştır. Bununla birlikte gayrimüslim nüfusta yaşanan %2'lik azalmadan dolayı ilk tahrirde gayrimüslim nüfusu olan köylerin tamamı son tahrirde Müslüman, ortak ve boş köy statüsüne geçmiştir.

1595 yılına gelindiğinde nahiyenin köy sayısında azalma olmuştur. İsimleri son tahrirde olmayan köyler Çardak, Tavdakara, Çatviran, Akkilise ve Kirlükilise köyleridir.⁷³ Buna karşın Müslüman nüfusa sahip köy sayısı artmıştır. Örneğin; 1588 yılında gayrimüslimlere ait olan köylerden; Sekamnaho, Orsug ve Elbistan köyleri Müslüman köyleri olmuştur.⁷⁴ Hoşdülbend ve Bahridor köyleri boşalmış⁷⁵ ve Karşar-ı Büzürg köyü de Müslim-gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı köy statüsüne geçmiştir.⁷⁶

1588 yılı tahririnde Müslim-gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı köylerden bazıları Müslümanlara bazıları da gayrimüslimlere ait köy statüsüne geçmiştir. Bunlardan; Noşikkiğ, Altınbulak, Salut-ı Büzürg, Sekyon ve Demürkapu-i Büzürg köyleri Müslüman köyleri olmuştur.⁷⁷ Penek, Mozaran ve Çatal köyleri ise gayrimüslim köyleri olmuştur.⁷⁸ Burada asıl dikkati çeken 1588'de boş olan Depecük köyünün 1595'te gayrimüslimlerin yaşadığı bir köy olmasıdır. Yine 1588'de boş olan köylerden Nordonik, Çunpur, Vardistan ve Kömüd köyleri de sonraki tahrirde Müslüman nüfusun yaşadığı köy statüsüne geçmişlerdir.⁷⁹ Öte yandan boş köylere nüfusun yerleştiği örnekler yok denecek kadar azdır.

Köylerdeki değişimlere bir diğer örnek de Tatraköş ve Mudamnah köyleri verilebilir.⁸⁰ Bu iki köyde 1588 yılında nüfusu Müslümanlardan oluşuyorken son tahrirde gayrimüslim nüfusun da bulunduğunu görmekteyiz. Gayrimüslimlerin ikamet ettikleri köylerden başka köylere göç etmelerinin nedeni olarak artan eşkıya faaliyetlerinin etkili olduğu düşünülebilir. Özellikle can güvenlikleri bakımından güvenli yerlere göç etmeleri olağan bir durumdur.

Tablo 8: Kuzey Nahiyesi'nde 1574, 1588 ve 1595 Yıllarında Kayıtlarda Yer Alan Köyler

Demürkapı	Karşar-ı Küçük	Canibey	Salut-ı Büzürg
Demürkapu-yı Küçük	Hindistan	Elbistan	Kirin
Bazar	Agosper	Mağaracık	Salut-ı Küçük
Lalaverkanis	Çersek	Koşa Akpınar	Karşar-ı Büzürg
Arpayemez	Kızılkilise	Sokampış	Depecük
Hoşdülbend	Karacaviran	Panik	Bozdoğan
Kela-yı Kemer	Tatraköş	Tekesor	Karakaya
Pilomeri	Kömek	Haret	Salut-ı vasat
Küçükkünbed	Kömüd	Başviran	Şavköş
Büyükkünbed	Geçüd	Lam Nişadır-ı Büzürg	Akkilise*(1595'te yok)
Horasan	Akpınar	Çatal* (1595'te yok)	
Lavarşahan	Küçük Sargun	Sürmelü	

⁷³ TADB. TTD., Nu: 175, v. 94a, 94b, 96b.

⁷⁴ TADB. TTD. Nu: 175, v 81a, v 82b, v 93a.; BOA., TD., Nu:669, s.101, s. 103, s. 121

⁷⁵ TADB. TTD. Nu: 175, v82b, 95b.; BOA., TD., Nu: 669, s.103, 123.

⁷⁶ TADB. TTD. Nu: 175, v 86a.; BOA., TD., Nu:669, s. 109, 123.

⁷⁷ TADB. TTD. Nu: 175, v 84a, 83a, 85a, 89a, 80b-81a.; BOA., TD., Nu:669, s. 106, 104, 107, 113, 100-101

⁷⁸ TADB. TTD. Nu: 175, v87b, 93b, 93a.; BOA., TD., Nu:669, s.122, 114, 121.

⁷⁹ TADB. TTD. Nu: 175, v 80b, 93a, 89a, 89b.; BOA., TD., Nu: 669, s. 100, 121, 114, 114.

⁸⁰ TADB. TTD. Nu: 175, v 88b, 90a.; BOA., TD., Nu:669, s. 112, 115.

Tabloda adı yazılı olan 47 adet köy 1574, 1588 ve 1595 tarihli tahrirlerde adı geçen köylerdir. Bu köylerden Çatal ve Akkilise köyleri 1595 yılı tahririnde olmamakla birlikte geriye kalan 45 tanesi 3 tahrirde de kayıtlıdır. Hudutta yer alan bir nahiyeye bağlı köylerin neredeyse yarısı kadarının üç defterinde de kayıtlı olması ve geriye kalanların zaman içinde ya kullanılamaz hale gelmeleri veyahut da başka yerleşim yerlerine bağlanmaları dönemin siyasi ve askeri yönden hareketli olması ve bu durumun bölge coğrafyasına yansımaları şeklinde açıklanabilir.

II. 2. Kuzey Nahiyesi'nde Mezralar

Bölgesel açıdan işlevsellik gösteren mezra türü yerleşmeler sürekli ve dönemsel olarak iki grupta incelenmektedir. Sürekli mezra tipinde, sabit bir yerleşme konumuna geçmiş olanlar kastedilir ki buna Elâzığ ve Malatya örnek olarak verilebilir. Dönemlik olanlar ise yılın belli zamanlarında mevsime ve ekonomik faaliyetlere bağlı olarak işlevsellik kazanmaktadırlar. Bu tür mezralar da daha çok Karadeniz bölgesinde görülmektedir.⁸¹

Osmanlı Devleti topraklarını tarıma açmak amacıyla kimi arazileri güvenilir kişilerin hizmetine vermiştir. Bu tür yerlere mezra denmektedir ve nüfusu barındırmamaktadır. Bir başka deyişle daha önce meskûn durumda olan bir köyün ahalisinin dağılmış halidir.⁸² Öte yandan daha önce *virân* ve *hâlî* yazılmış bir yerin daha sonra nüfusuyla birlikte bir köy olduğu da kayıtlarda bulunmaktadır.⁸³

Köy statüsünden mezraya dönüşen yerleşimlerin ilk başlarda sınırları vardır. Fakat mezraya dönüşmeleriyle birlikte artık hangi köyün arazisi konumunda ise o köyle birlikte adı anılmaktadır. Hâlî toprak olmalarından ötürü tahrir defterlerinde ekseriyetle *hâric-ez-defter* şeklinde kaydedilmişlerdir.⁸⁴

Kuzey nahiyesinde 6 adet mezra kayıtlıdır. Bu 6 adet mezra iki defterde de aynıdır. Mezralardan Haçovid ve Sukanil isimli mezralar aynı köyün mezrasıdır.⁸⁵ Geriye kalanların her biri farklı birer köye bağlıdır. Diğer mezraların isimleri ise; Kötüvin, Menkohopid, Hohom, Müstehik'tir.

Sonuç

Bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde nüfus ve yerleşme önemli yere sahiptir. Bilhassa göç olaylarının yaşanmaması ve yörük taifelerinin iskânı gibi konular kanunnâmelerle belirlenmiş, toprağını terk edenlere ciddi yaptırımlar uygulanmıştır. Bununla birlikte 16. yüzyılın sonuna yaklaştıkça artan ekonomik sıkıntılar, çeşitli eşkiya hareketleri ve bölgesel farklılıklar gibi birçok sebepten ötürü gerçekleşen göç olayları akabinde nüfusun kırsaldan büyük şehirlere yöneldiğini bilmekteyiz.

Kuzey nahiyesine ait kayıtlara bakıldığında kısa zaman aralığına rağmen nahiyenin nüfusunda ciddi oranda bir azalma olduğu görülmüştür. Bununla birlikte gayrimüslim nüfus azalmışken Müslüman nüfustaki artış da dikkate değerdir. Bu durum özellikle geçişlerin daha esnek olduğu hudut bölgesinde göç hareketlerinin iç ve dış göç şeklinde olduğuna işaret et-

⁸¹ Hayati Doğanay, Ogün Coşkun, "Mezraa Yerleşmeleriyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Doğu Coğrafyası*, C 18/S. 29,(2013), s. 3.

⁸² Harun Tunçel, "Mezra Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5,(1996), s. 81.

⁸³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 71.

⁸⁴ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 28.

⁸⁵ TADB. TTD. Nu: 175,v. 92b.; BOA., TD., Nu: 669, s.120.

mektedir. Özellikle Müslüman nüfustaki artış çevre sancak ve nahiyelerden göç aldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte nüfus barındıran köylerden sadece 17 Müslüman köyü ve 4 ortak (Müslim-gayrimüslim) köyde istikrar söz konusudur.

Çalışma alanında yer alan ve nüfus ile organik bağı olan yerleşmelerde de değişim söz konusudur. Özellikle nüfus barındırmayan yani boş diye adlandırdığımız köylerin sayısında artış olduğu tespit edilmiştir. Dönemin siyasi ve askeri etkileri sonucu yaşanan göçlerin nüfusta meydana getirdiği ani değişimlerden sonra gayrimüslim nüfus sayısında azalma olmuştur. Dolayısıyla gayrimüslimlerin yaşadığı köy sayısı düşerken Müslümanların yaşadığı köy sayısında artış olmuştur.

Çalışmanın konusu olan nüfus ve yerleşmeye tahrir defterleri ışığında açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu sayede tarihin belli bir zamanında ve mekânında nüfus ve yerleşmede meydana gelen değişim veya süreklilikler açıklanmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi/Peer-review	Dış bağımsız /Externallypeer-reviewed.
Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate	%100
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant SupportandAcknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / Theauthordeclaredthatthisstudy has receivednofinancialsupport.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / Theauthorhavenoconflict of interesttodeclare.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defteri, Nu: 103 (eski defter nr. 111/yeni nr175)

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri, No: 669.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asafi Divân Kalemî Mühimme Defteri, d. 73.

Kitaplar

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, Barış Yayın, Ankara 1999.

AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş Ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

BARKEY, Karen, *Eşkîyalar Ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

DOĞRU, Mecit, *Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerine Bir Araştırma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 1980

GRİSWOLD, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

ÜNAL, Mehmet Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Eren Yayınları, İstanbul 1997.

İNALCIK, Halil, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Basımevi, Ankara 1987.

KOLTUK, M. Taner & SAĞLAM, S. Talha, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Makaleler

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C10,(1951-1953),(ss. 1-25).

BOZKURT, Nebi, "Nüfus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C33, İstanbul 2007,(ss. 293-294).

ÇELİK, Selahattin, "Yerleşmelerin Yer Seçiminde Etkili Olan Coğrafi Faktörler ve Yanlış Yer Seçimlerinde Risk Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12/S. 66, (2019), (ss. 334-342).

ÇOĞ, Mehmet, "Gürcüler Arasında İslamiyet'in Yayılması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C7/S. 2, (2007), (ss. 39-53).

DEĞERLİ, Ayşe, "On Altıncı Yüzyıl Sonlarında İzmir'de terk Edilmiş Köyler Sorunu", İzmir demokrasi Üniversitesi Uluslar arası Beşerî Bilimler Kongresi, Aralık (2020), (ss. 74-83).

DEMİR, Alpaslan, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi", *TAD*, C 34/S. 58, (2015), (ss. 563-581).

DEMİR Alpaslan, "XVI. Yüzyıl Anadolusunda Dış Göçler: Şarkıyan", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, C 7/S. 28, (2011), (ss. 51-66).

DEMİR, Alpaslan, "XV-XVI. Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyum Bildirileri*, Kitabevi,(2015), (ss. 429-436).

- DOĞANAY, Hayati, COŞKUN, Oğün, "Mezra Yerleşmeleriyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Doğu Coğrafyası*, C18/S. 29, (2013), (ss. 1-28).
- DÖNDER, Yasin, DEMİR, Alpaslan, "Bayburt Kazası Kayıp Köyleri: XVI.-XX. Yüzyıl", *Bayburt Araştırmaları Tarih-Kültür-Dil-Edebiyat*, Ankara (2020), (ss. 103-115).
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, "The Ottoman Tahrir Defters As A Source For Historical Geography", *13th International Conference of Historical Geographers*, 2006, (ss. 912-935).
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Köy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ek-2), Ankara 2019, (ss. 85-87).
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, DEMİR, Alpaslan, "16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler", *Geçmişten Günümüze Manisa-Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi- Kültürü- Ekonomisi*, *Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Basımevi*, C 1, (2018), (ss. 221-228).
- HALAÇOĞLU, Yusuf. "Ardahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C 3, İstanbul 1991, (ss. 350).
- HAYLİ, Selçuk, CANPOLAT, Fethi Ahmet, "Türkiye'de Kırsal Yerleşmelerin Kuruluşu ve Gelişmesinde Etkili Olan Faktörlere Teorik Bir Yaklaşım", *ZfWT*, 2018, C. 10/S. 2, s.183-206.
- HİMMETOĞLU Emel, "Osmanlı'da İhtidâ Hareketleri ve Adana'da İhtidâ Edenler (1750-1799)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 13/S. 74, (2020), (ss. 135-161)
- İLGÜREL, Mücteba, "Celâlî İsyancıları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C 7, İstanbul 1993, (ss. 252- 2579).
- İLHAN, M. Mehdi, "Tapu Tahrir defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C 7/S.19, (ss. 263-266).
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, C23/S. 92, (1959), (ss. 575-608).
- İNALCIK, Halil, "İspence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C23, 2001, (ss. 177).
- JENNINGS, Ronald. C., "On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 5/S.2, (2020), (ss. 1126-1183).
- KALAYCI, İsa, KIZILKAYA, Oktay, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C9/S. 18, (2012), (ss. 361-378).
- KARAMANLI, Hüsamettin M., "Gürcistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C 14, İstanbul 1996, (ss. 314-316).
- KILIÇ, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Ankara 1999, (ss. 119-137).
- KILIÇ, Orhan, "III. Murad Devri İcmâl Defterlerine Göre Tebriz Eyaleti'nde Timâr Düzeni", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (1999), Kongreye Sunulan Bildiriler C III/ III. Kısım, *TTK* (2002), (ss. 1-21).
- KOÇ, Yunus, "Nüfus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C33, İstanbul 2007, (ss. 294-299).
- KOÇ, Yunus, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyancılarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilig*, S. 35, (2005), (ss. 229-245).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat. S, "Mühimme Defteri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C31, (2020), (ss. 519-522).
- ÖZ, Mehmet, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C 39, (2010), (ss. 425-429).

ÖZ, Mehmet, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22, (1991), (ss. 429-439).

ÖZEL, Oktay, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul 2015, (ss.557-591).

TUNÇEL, Harun, "Mezra Kavramı ve Türkiye'de Mezralar", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.5, (1996), (ss. 73-98).

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Honaz Kazâsı", *Uluslararası Denizli Çevresi, Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri I*, (2006), (ss. 103-110).

VENZKE, Margaret. L., "The Ottoman Tahrir Defterleri And Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları XVII*, İstanbul 1997, (ss. 1-61).

YILDIRIM, Zafer, HAYIRLIOĞLU Nezaket İslam, "Mühimme Defterlerinin Tarih Araştırmaları Açısından Önemi, 82 Numaraları Mühimme Defteri Örneği", *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, C3/S. 2, (2019), (ss. 205-214).

Tezler

GÜMÜŞ, Nebi, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

KARATAŞ, Osman, *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984 / Haziran-Ağustos 1576 (s.176-351)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2010.

ÖZTÜRK, Yücel, "527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Timar İcmal Defteri", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 1992.